

दिति । तत्रैव तत्पूर्वजनस्य—“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततः”
नित्यस्य व्याख्यानावसरे—“तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि येनात्म-
तत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततः—न्यायम्, व्यापक-
त्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनः” इत्युक्तम् ।

न च “अन्तर्बहिर्ध्ये”ति श्रुतिसङ्कोचमिष्य जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे
तत्राप्यन्तर्देशोऽङ्गीकार्य एव तत्रापीत्यनयस्थापितिरिति वाच्यम्,—यत्र विशि-
ष्यान्तर्व्याप्तिः श्रुत्या न बोधिता तत्र जीवान्तर्देशः अनवस्थाभिष्याऽन्तर्देशो
नार्हतीक्रियते, तत्र “अन्तर्बहिर्ध्ये”ति श्रुतिसङ्कोचे बाधकमाभावात् ;
अत्र तु जीवत्वावच्छिन्ने अन्तर्व्याप्तिं ध्रुतिबोधितत्वात् तत्र “अन्तर्बहिर्ध्ये”
ति ध्रुतेरशक्यसङ्कोशत्वात् ।

वस्तुतस्तु जीवे ब्रह्मावस्थातिरिक्तान्तर्देशो नार्हतीक्रियते, स्वीयदश-
दिक्सम्बन्धितं स्वगिज्ञत्व-उभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टजीवकत्वव्यपजीवान्त-
त्त्वस्य ईश्वरस्वरूपे प्रदेशभेदे स्वपदेनोपादाय उपपादनसम्भवे स्वत्मकतादृ-
शान्तर्देशावच्छिन्नात्मनिरूपिततादात्म्यसयोगान्तरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
रूपजीवान्तर्व्याप्तत्वस्य उपपादनसम्भवात् । न च जीवान्तर्देशे तादात्म्येन
वृत्तिमत्त्वमप्येवमान्तर्देशे सयोगेन वृत्तिमत्त्वमित्यभ्युपगमे ‘अन्तर्बहिर्ध्ये’ति
ध्रुतिषट्पदस्य ‘व्याध्ये’त्यस्य एकरूपात्सङ्गोपकृत्वासम्भव इति वाच्यम्,—
जीवेतरद्रव्येषु ईश्वरस्वरूपातिरिक्तान्तर्देशमात्मवस्तुनि च ईश्वरस्वरूपानतिरि-
क्तान्तर्देशात् स्वभित्तयः स्वीयदशदिक्सम्बन्धित्वोभयसम्बन्धेन निश्चिद्विशिष्टत-
त्त्वेनानुगमस्य स्वस्वधर्मभूतज्ञानतिरिक्तद्रव्यत्वसमानाधिकारणान्तर्देशाव-
च्छिन्नाभादीवमयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपसर्वान्तर-
त्योरपदेशः । अस्मिन् कक्षे जीवन्तर्देशे “अन्तर्बहिर्ध्ये”ति ध्रुतेरसं-
ङ्कोचः अनपग्यासिद्धिरर्थेति चिन्तयेत् ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्तोषपादनायेधान्य एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वादिते वाच्यम्, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान किमेकदेशे सयुज्यते । उत कृत्वावच्छेदेन सयुज्यते । एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्वमस्यात्, कृत्वावच्छेदेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृत्वास्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्ते श्वरप्रदेशभावात् तस्य षट्सयोगो नास्तीत्यादिवृणस्यापरिहार्यत्वात् । तादृशानियमस्तु श्रुतवाच्यत्वं एव अभ्युपगम्यते ।

न च स्वात्मकान्तर्देशावच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारे आत्मा अयापत्तिरिति वाच्यम्, अन्तर्देशात्पदनासायणत्वरूपवच्छेदकतावच्छेदकत्ववच्छेदकतावच्छेदकयोर्भेदात् स्वावच्छिन्नकारणतानिरुक्तिरकार्यतावच्छेदकत्वतादात्म्य-उभयसम्बन्धेन विषयतापिशिष्टविषयतावत्स्वरूप— आत्माश्रमाभावात् ।

एतेन आत्मनि योऽन्तर्देशः स्वीक्रियते स किमात्मस्वरूपानतिरिक्तः । उतातिरिक्तः । अनतिरिक्तत्वे तदन्तस्त्वस्य तद्वेदपटितत्वेन जीवे जीवान्तस्थाभावः, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृतः, उताप्राकृतः । तस्य प्राकृतत्वे तदपेक्षया सूक्ष्मभूत आत्मनि तस्य व्यासघसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वेपक्षोऽपि न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मनि नित्यसत्त्वद्वये प्रमाणाभावात्, किञ्च जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे स देश आत्मनि किमवच्छेदेन वर्तते । अन्तर्देशावच्छेदेभेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि रूपा निरस्तम् । चक्षुरेत्या तादृशान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारात्,

इदमु तत्त्वम्, कालादिनिरवयवद्रव्येष्वपि प्रत्यक्षरूपात्मकान्तर्देशमादायैव तस्यान्तर्ध्याविविचारद्वारा, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले प्रधानादौ वा तस्य व्याप्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य 'तनस परस्ता'

बहिर्व्याप्तिविचारः ।

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिवर्हिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिव्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य
कालान्तःपदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? कालात्मक इति चेत् ;
तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-
प्राकृतदेशस्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्तःप्रदेश एव
तदात्मकोऽसिद्धत्यलमधिकेन ॥

—ॐ—

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

—ॐ—

अत्र प्रसन्नाद्भगवतो बहिर्व्याप्तिरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामान्ये
ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्नाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्व
भित्तत्वोभयसम्बन्धेन तद्व्यतिष्ठित्वम् । तद्वन्न च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-
समानाधिकरणतादृशबहिर्देशवच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मवस्वरूपसर्वबहिर्व्याप्तिः महतो महीयसो भगवत उपपद्य-
ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं
तद्बहिर्व्याप्येति योऽनावसात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-
रूपितसंयोगसम्बन्धव्यतिरिक्तपक्षोपात्ता-
तिरिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपक्षस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थोपा-
त्तोपपत्तिः ।

न च फलस्य विमुक्तेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-
फलं युक्तमिति वाच्यम्, —“ महतो महीया ” इति श्रुत्या असंकोचा-

अन्तर्भाविवचार ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्त्वोपपादनावेधरस्य एतदेतद्विहीकारे सावयवत्वापत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वं दिति वाच्यम्, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान क्रियेकदेशे सयुज्यते । उन कदावच्छेदेन सयुज्यते । एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्वमस्यात्, कृतप्रदेशेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृतस्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्तेश्वरप्रदेशभावात् तस्य पदसयोगा नास्तीत्यादिवृत्तस्यापरिहार्यत्वात् । तादृश नियमस्तु श्रुत्याधस्तत्र एवाम्युपगम्यते ।

न च स्यात्प्रकान्तदेशवच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारे आत्मा यथापत्तिरिति वाच्यम्, अन्तर्देशत्वनाशयणत्वरूपावच्छेदकतावच्छेदकावच्छेदतावच्छेदकयोर्मैवात् स्वावच्छिन्नकारणान्तिरिक्तकार्यतावच्छेदकत्वतादात्म्य-उभयसम्बन्धो विषयतापिशिष्टविषयतावच्छेदक-आत्माप्रभावात् ।

एतेन भातानि योऽन्तर्देश स्वीक्रियते स किमात्मस्वरूपानतिरिक्तः । अतिरिक्तः । अतिरिक्तत्वे तदन्तर्देशस्य तद्वैधर्ष्यतत्वेन जीवे जीवान्तात्मानाव, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृत, उताप्राकृतः । तस्य प्राकृतत्वे तदपेक्षया सूक्ष्ममूत आत्मानि तस्य व्याप्त्यसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वपक्षेऽपि न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मानि नित्यसम्बद्धत्वे प्रमाणाभावात्, किञ्च जीवेऽन्तर्देश हीकारे स देश आत्मानि किमवच्छेदेन वर्तते । अन्तर्देशावच्छेदेनेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि दूषण निरस्तम् । उक्तरीत्या तादृशान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारात्,

इदन्तु तत्त्वम्, कालादिनिरवयवद्रव्येष्वपि ब्रह्मस्वरूपात्मकान्तर्देशमादायैव तस्यान्तर्भाविरूपपादनीया, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले प्रधानादौ वा तस्य व्याप्त्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य 'तमस परस्ता'

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिवहिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिज्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य कालान्त-पदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? कालात्मक इति चेत् ; तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-प्राकृतदेहास्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्त-प्रदेश एव तदात्मकोत्पत्त्यत्मधिकेन ॥

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

अन प्रसङ्गाद्भगवतो बहिर्व्याप्तिरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामान्ये ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्द्वनाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्य भिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तद्रव्यविशिष्टत्वम् । तथा च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-समानाधिकरणतादृशबहिर्देशावच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्ध-वच्छिन्नप्रतियो-गितावच्छेदकधर्मवस्वरूपसर्वबहिर्व्याप्ति-महतो महीयसो भगवत उपपद्य-ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं तद्बहिर्व्याप्येति योजनावशात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-रूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकताबोधात् । अत्र च तत्पदस्य स्वस्वज्ञानाति-रिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपदस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थबोधक-त्वोपपत्तिः ।

न च कालस्य विभुत्वेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-कत्वं युक्तमिति वाच्यम्, — “ महतो महीया ” निवि श्रुत्या भसंकोचा-

महत्त्वरूपतामान्धवर्मावच्छिन्नवदपेक्षया भगवतोतिर्यग्विषयमहत्त्वप्रतीत्या का
लापेक्षयापि महत्त्वस्यार्थसिद्धत्वेन तदपेक्षया महत्त्वस्य च स्वावच्छेदकत्वात्
हेतावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकवेष्टावच्छिन्नत्व उभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्व
रूपत्वेन बहिर्देशावश्यकत्वेनोक्तश्रुतिसङ्कोचानावश्यकत्वात् ।

न च कालगतविभुत्वस्य परममहत्परिणामरूपत्वेन तत्र च परमत्वस्य
किञ्चिदवधिकापकर्षशून्यत्वरूपत्वेन कालगतमहत्त्वे भगवन्महत्त्वावधिकापक
प्राप्तीकारे तद्वापरमत्वासिद्ध्या विभुत्वासिद्धे उक्तश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य
विभुभिन्नमहत्परत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, — न हि विभुत्व परममहत्परिणा
मरूपम्, सिद्धान्ते परिमाणरूपगुणानुपेक्षात्, किन्तु ब्रह्मत्वसमानाधिकरण
भेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्व विभुत्वम्,
तच्च काले भक्षुण्यामिति तादृशश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य विभुभिन्नमहत्परत्वा
नावश्यकत्वात् ।

ननु कालाविविभुद्रव्येषु स्वभिरुद्रव्यत्वानिरूपितसंयोगसम्बन्धघटित
व्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे घटादितत्तद्रव्येषु एकदेशसंयोगेऽपि तादृशव्याप
कत्वारूपविभुत्वोपपादनसम्भवादर्थान्तरात्, तादृशार्थान्तरवारणार्थं निरव
च्छिन्नसंयोगसम्बन्धघटिततादृशव्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे कारापेक्षया भग
वतो महत्त्वोपपादनासम्भवात्, अविमतासिद्धिरिति चेत् ' मैवम्, सामाना
धिकरण्यसम्बन्धेन चेतनतज्ज्ञानकालान्धत्वविशिष्टद्रव्यत्वनिरूपितनिरवच्छि-
न्नसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकत्वस्यैव विभुत्वरूपत्वात् ।

ननु उक्तरीत्या भगवति कालावधिकमहत्त्वोपपादनेऽपि धर्मेभूतज्ञाना
वधिकमहत्त्वोपपादन न सम्भवति, " य सर्वज्ञ सर्वविद् " इति श्रुत्या

बहिर्भासिविचार ।

श्रीपराशरभट्टार्य “अणुर्नृदत् कृश स्थूल ” इत्यत्र बृहत्पदव्याख्याना
वसरे — ‘ व्याप्यातिविपुलव्योमादिचुलकीकृत्यातिमहता गहिम्ना नृहदि ”
ति । अत्र ‘ व्योमादौ ’ त्यादिना कालपरिश्रहः । अत्र व्योमग्रहणं यथा
वा व्योमापेक्षया महत् तथा कालापेक्षयापि महदिति दृष्टान्तात्थ्यम् । गता
भाष्यपर्यालोचनाया कालापेक्षयापि भगवतो महत्त्व युक्तमनेति प्रतिपाति ।

इहकस्थ जगत् कृत्स्न पश्याच्च सचराचरम् ।

नम देहे गुडाकेश यचान्मद्रूपमुच्यते ।

इति श्लोकव्याख्यानावसरे भाष्यम् — “इह गगैकस्मिन् देहे, तत्राप्येकस्थ
एकदेशस्थ, सचराचर कृत्स्न जगत् पश्य, यचान्मद्रूपमुच्यते तदप्येक
देहैकदेश एव पश्ये ” ति । उत्तरत्र—

‘ तत्रैकस्थ जगत् कृत्स्न प्रविभक्तमतेकया ।

अपदमदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ” ॥

इत्यत्रापि भाष्यम् — तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवद्वनेने अप
रिमिततेजस्के अपारमितदिव्ययुधोपेतं स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणं दिव्यमा
ल्पावरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्चर्यमये देवदेवस्य दिव्यशरीरे अनेकधा
प्रविभक्त ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यग्मनुष्यन्मावरादिभोक्तृर्गोपृथिव्यन्तरि
क्षस्वर्गपातालतलवितलमुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपहरणभेदभिन्न प्रकृति
पुरुषात्मक कृत्स्न जगत्, ‘अह सर्वस्य प्रभवो मत्त सर्वं प्रवर्तते ’ ‘इदं
ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मन शुभा ’ ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वमृताश्च
यस्थित ’ ‘ आदित्यानामह विष्णु ’ रित्यादिना नतदास्ति विना
यत् स्थानमावा यत् चराचरम् । विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकादेशेन स्थितो
जगत् ’ इत्यन्वेन उदित एकस्थमेकदेशस्थ पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्य ” इति । ‘अहमेवाक्षय काल ” इति कालस्यापि

॥ श्री ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अन्तर्व्याप्तिविचारः

बहिर्व्याप्तिविचारश्च

चात्स्य श्रीवेङ्कटाचार्यविरचितौ,

ॐ नमः

श्रीकाशी—प्रतिवादिभयङ्कर—अनन्ताचार्येण
मनोषिता,

श्रीमदर्शनसुद्राश्रमालया

मुद्रितावभूताम् ।

श्रीकाशी ।

१९०४

१०७ १०७

पुनर्मुद्रणाधिकारमरक्षिताम् ।

सम्प्राप्तमस्तु ।